

F. MAČIANSKAS

PATYRIMAS KAIP VIENAS LIAUDIES PAŽIŪRŲ KRITIŠKUMO STIPRĖJIMO FAKTORIŲ

Liaudies kūryba, nežiūrint joje slypinčios lakios fantazijos, subtilios poetinės išmonės, visais laikais buvo susijusi su tikrove, konkrečiomis gyvenimo sąlygomis ir žmonių pažiūromis. „Kiekvienoje pasakoje yra tikrovės elementų“¹ — rašė V. Leninas. Štai tie tikrovės elementai liaudies kūryboje ir leidžia pasekti visuomeninės minties raidą, jos kokybinius pakitimus įvairiuose ekonominio išsivystymo etapuose. Tačiau mūsų filosofinėje literatūroje šie klausimai kol kas nėra plačiau nagrinėti. Be V. Černovo, K. Davletovo, A. Samalio knygų², kuriose labai schematiškai paliečiami tik kai kurie šios problematikos momentai, stambesnių mokslinių veikalų tiek TSRS³, tiek ir užsienio šalyse nėra išleista. Tad ir šiame straipsnyje neketinama duoti išsamesnės tos problematikos analizės. Autorius čia tesiekia vieno — remiantis konkrečiais lietuvių tautosakos pavyzdžiais, parodyti, kokį vaidmenį liaudies pažiūrų kritiškumo stiprėjime vaidino praktinis patyrimas, kaip jis padėjo žmonių sąmonėje formuotis materialistinio pasaulio suvokimo pradams.

Senovėje žmogus, turėdamas labai menką supratimą apie gamtos daiktus ir aplinkoje vykstančius procesus, ne tik pervertino iš jų galinčius kilti pavojus, bet ir manė, kad juos galima paveikti gražiu, prideramu elgesiu. Antai ugnelę ir vandenį reikią ypatingai gerbti, neižeisti, ir jie niekuomet nieko blogo nepadarysią⁴. Lietuvių kadaise manyta, kad žodžiu galima paveikti įvairius gamtos kūnus ir reiškinius. Bereikią tik gražiai paprašyti: „Saulute motinute, užtekėk užtekėk“; „Debesėli, pro

¹ V. Leninas, Raštai, t. 27, p. 83.

² В. И. Чернов, *Философия и фольклор*, Саратов, 1964; К. С. Давлетов, *Фольклор как вид искусства*, М., 1966; А. И. Самаль, *Некоторые вопросы мировоззрения народа в белорусском дореволюционном фольклоре*, Минск, 1962.

³ Д. А. Рыжук, *Мудрость народа*, «Вопросы философии», 1962, № 11, стр. 173—174.

⁴ Z. Slaviūnas, *Liaudies papročiai ir mitiniai įvalzdžiai Mažvydo raštuose*. Kn. „Senoji lietuviška knyga“, Kaunas, 1947, p. 176—181.

šalį, pro šalį..."; „Saulute motinėle, ant mūsų, ant mūsų, debesėliai juodbruvėliai, ant prūsų, ant prūsų“⁵.

Su liaudies tikėjimu magiška žodžio galia vėlesniais laikais buvo siejami įvairių ligų gydymai, būrimai, užkeikimai, užkalbinėjimai ir t. t. Jeigu tokiuose gydymuose bei užkalbėjimuose ir būdavo naudojamos tam tikros praktinės žinios (duodamos gydomosios žolės, arkliams pabaidyti barstomas sudžiūvęs vilko kraujas), tai nesuprantamų žodžių kartojimas, gestų keistumas visa kam suteikdavo nepaprasto paslaptingumo, savotiško mistiškumo.

Daugelis tų veiksmų arba žodžių paprastai būdavo kartojami kelis sykius — dažniausiai tris, penkis, septynis, devynis ir pan. Nelyginiai skaičiai liaudies kūryboje minimi labai tankiai. Jeigu mitologinėse dainose ir „tek devynios upatės“, ir „aug devynios rožatės“⁶, o saulutė žada „devynias dienas ieškoti“, tai kituose tautosakos kūriniuose greta skaičiaus *devyni* jau minimi ir *trys*, *penki*, *septyni*. Matyt, senovės lietuvių tikėta ne tik magiška žodžio, bet ir nelyginių skaičių galia⁷.

Ekonominis ir kultūrinis skirtingų istorijos laikotarpių lygis apsprendė ne tik žmonių gyvenimą, bet ir jų pasaulėžiūrą. Jeigu mitologinėse dainose ir gyvulinėse pasakose labiau ryškus tikėjimas, jog priešiškas gamtos jėgas galima paveikti žodžiu, maginės reikšmės turinčiais skaičiais ar tam tikrais veiksmais, tai vėlesniuose liaudies kūriniuose jau atsispindi laipsniškas pažiūrų kritiškumo stiprėjimas. Kadangi žmonės labai dažnai susidurdavo ir grumdavosi su įvairiais žvėrimis, tai ir jų kūryboje pradeda vyrauti šios kovos atspindžiai. Vieni jų byloja, kad tol, kol pirmykščiai, blogai apsiginklavę žmonės sunkiai beįveikdavo žvėris ir kitus gyvūnus, buvo manyta, jog jie yra didžiai stiprūs ir protingi. Taip gimsta pasakos apie nepaprastą gyvūnų kilmę, jų ypatingus sugebėjimus. Pasakojama, kad „buvo toks Jonas Meškaausis. Jo tėvas buvo meškinas, o motina — merga. Kada tai meškinas pavogė mergą ir susilaukė Jono, kuris ir vadinosi Meškaausiu. Jis buvo labai drūtas“⁸.

Neretai buvo tikima, kad, nušovus žvėrį totemą, ištiks didžiausia nelaimė. Antai pasakoje „Meškos vilnos“⁹ meška, kuriai žmogus nu-

⁵ Lietuvių tautosaka, t. I, V., 1962, (108, 109, 110). Skliausteliuose nurodomas cituojamo kūrinio numeris.

⁶ Ten pat, (187).

⁷ A. Jonynas, Pasakojamoji lietuvių tautosaka. Kn. „Lietuvių tautosaka“, t. IV, V., 1967, p. 10.

⁸ Lietuvių tautosaka, t. III, V., 1965, p. 220, (98, 99).

⁹ Ten pat, (49).

kerta koją, keršija už tai ir nužudo senelį ir senelę. Kai kurių totemistinių pažiūrų atgarsių galima aptikti pasakoje „Vilko giesmė“¹⁰, liaudies papročiuose, draudžiančiuose žudyti karvelius, gulbes, kurie, galimas daiktas, esą sparnuočiais pasivertę proseneliai ar kiti žmonių giminės.

Pačiose seniausiose mokslui žinomose gyvulinėse pasakose žmogus labai dažnai pralaimi žvėrimis, yra už juos silpnesnis¹¹.

Ilgainiui žmonės, įgiję daugiau patyrimo, įgūdžių, tobulesnių ginklų ir medžioklės įrankių, jau galėdavo kur kas lengviau įveikti žvėris. Tai leido kritiškiau vertinti įvairias situacijas, įsitikinti, jog ir gana stiprius gyvūnus galima nugalėti. Be to, žmonės, išmokę prijaikinti ir paversti naminiais kai kuriuos gyvulius bei paukščius, priversdavo juos būti ištikimais pagalbininkais. Dažnoje pasakoje naminiai gyvuliai nugalėti net pačius stipriausius, plėšriausius žvėris¹².

Taigi liaudies kūrinuose apie žmogaus susidūrimus su žvėrimis galima atsekti susipynusius motyvus, rodančius du skirtingus žmogaus įsigalėjimo žemėje etapus: iš vienos pusės, parodomas žmogus, priklausomas nuo gamtos, jos gyvūnų pasaulio, ir, iš kitos — jau tų priešiškų jėgų valdovas, viešpats.

Daugumoje tautosakos kūrinių, kuriuose vaizduojamos kovos su žvėrimis, aukštinamas žmogaus protas, jo sumanumas. Artojas mešką ar vilką „margina“ žagre, užkapoja kirviu; siuvėjas muša vilką lygintuvu, žirkklėmis nukerpa jam uodegą ir panašiai.

Kartais žmogus su priešiškomis gamtos jėgomis susiduria atsitiktinai arba grumtynėms ryžtasi dėl neišvengiamai jam ar šeimos nariams gresiančio pavojaus. Tačiau daugelio pasakų herojus, turėdamas ne tik nuostabią fizinę jėgą, bet ir gerą orientaciją, puikų įžvalgumą, savo noru leidžiasi ieškoti tų pavojų ir juos nugalėti¹³.

Velnius, raganas, vaiduoklius bei kitas pabaisas savo šaltakraujiškumu, sveiku protu nugalėti daugelio pasakų veikėjai¹⁴. Visuose tuose atsitikimuose, grumtynėse liaudis akcentuoja ne vien žmogaus jėgą, sumanumą, drąsą, bet ypatingai pabrėžia tą aplinkybę, jog pagrindinis herojus sąmoningai ir savo noru atlieka tuos žygdarbius¹⁵. Šiais

¹⁰ Ten pat, (42).

¹¹ Ten pat, (4, 35).

¹² Ten pat, (22, 24, 25, 26 ir kt.).

¹³ J. Basanavičius, Iš gyvenimo vėlių bei velnių, Kaunas, 1928, p. 253—257.

¹⁴ Ten pat, p. 251—253, 259, 298—299 ir kt.

¹⁵ Lietuvių tautosaka, t. III, (109 ir kt.).

kūriniais liaudis pajuokė kai kuriuos tuo metu egzistavusius prietarus ir fantazijos sukurtas irealias būtybes.

Vadinasi, tautosakoje vaizduojamas laipsniškas gamtos, priešiškų jėgų įveikimas yra liaudies sukaupytų praktinių žinių gausumo, pažiūrų kritiškumo stiprėjimo rezultatas.

* * *

Lietuvių tautosaka rodo, jog liaudis jau iš seno buvo patyrusi, kad teisingų žinių šaltinis yra darbas, praktinė veikla. O tai leido žmonėms stichiškai padaryti ir kitą gana svarbią išvadą, būtent, kad darbas, praktika drauge yra savotiškas įgytų žinių teisingumo patikrinimas. „Klausimas, ar žmogaus mąstymas turi daiktinį tikrumą, visiškai nėra teorijos klausimas, o *praktinis* klausimas. Praktikoje žmogus turi įrodyti savo mąstymo tikrumą, t. y. realumą ir galią, šiapusiškumą. Ginčas dėl realumo arba nerealumo mąstymo, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra grynai *scholastinis* klausimas“¹⁶.

Darbo, patyrimo svarbą liaudis dažniausiai išreiškėdavo labai centruotai: „Geras patyrimas visiems naudingas“; „Geras patyrimas nuo bėdų apsaugoja“¹⁷ „Ilgas amžius — ilgas patyrimas“¹⁸. Tautosakoje nepaprastai vertinamas ir pats asmuo, sukaupęs didelį praktinio darbo patyrimą: „Daugiau pamatė — geriau suprato“; „Aš esu vėtytas ir mėtytas — visokios duonos teko ragauti, todėl mane nelengva apgauti“; „Aš esu neštas ir pamestas — negreit mane apgausi“¹⁹.

Liaudies dainų, pasakų, padavimų, mįslių ir patarlių kūrėjai ilgus šimtmečius teturėjo vienintelį žinių šaltinį — praktinę veiklą, darbą, betarpiškai susietą su gamtos stebėjimu. Įvairių aplinkos reiškinių ir daiktų stebėjimas, gretinimas ir lyginimas suformuoja žmonių sąmonėje tokius apibendrinimus, kaip, pavyzdžiui: „Lenk medį, kol jaunas: paskui nebeprilenksi“; „Ant sumušto kelio neauga žolė“; Be pavasario nėra vasaros“²⁰ ir kt. Jeigu šiose patarlėse konstatuojamas daugiau pats faktas, kaip aktylo pastebėjimo rezultatas, tai kituose gamtos reiškinius apibendrinančiuose kūrinuose randame kur kas gilesnių ir kritiškesnių išvadų: „Bloga sėkla ir nesėta auga“; „Mažas grūdelis didžiu medžiu užauga“;

¹⁶ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. II, V., 1950, p. 362.

¹⁷ V. Krėvė Mickevičius, Patarlės ir priežodžiai, t. II, Kaunas, 1935, (10031, 10027).

¹⁸ V. Krėvė Mickevičius, Patarlės ir priežodžiai, t. III, Kaunas, 1937, (13942).

¹⁹ V. Krėvė Mickevičius, Patarlės ir priežodžiai, t. I, Kaunas, 1934, (5434, 1727, 1728).

²⁰ Patarlės ir priežodžiai, V., 1958, p. 152, 249, 250.

„Ažuolui išsprogus, beržas nesprogsta“²¹ ir pan. Iš jų matyti, kad žmonės jau suvokė kai kurių procesų nuoseklumą, tam tikrą gamtos tvarką, įžvelgė kai kuriuos reiškinių priežastingumo, priklausomumo ryšius: „Dumai be ugnies negimsta“; „Kame yra šviesos, ten ir šešėlių esti“²².

Liaudies pastebėjimai ir išvados apie natūralią gamtos tvarką rodo, kad žmonių žinios daugeliu atvejų buvo gana teisingos, atitinkančios objektyviąją tikrovę. Tas žinių tikrumas teikė joms neabejotino mokslinio pobūdžio ir sudarė tą pagrindą, kuriuo besiremami, žmonės savo praktinėje veikloje galėjo sėkmingai gilinti pažinimo procesą, daryti darbą našesnę, sumaniau įvaldyti ir panaudoti savo poreikiams gamtos turtus bei jėgas.

Kiekvienas, net menkiausias darbas, bet kurios paskirties įrankis ar padargas reikalavo tam tikrų įgūdžių, geros nuovokos, greitos orientacijos, kurių neturėjimas ar nežinojimas negalėjo užtikrinti našaus darbo. Auginant javus, vienu iš svarbiausių dalykų, kaip rodo tautosaka, valstiečiai laikė gerą ir savalaikį žemės įdirbimą. Tad liaudis, perteikdama savo patyrimą, nepamiršdavo net pačių menkiausių smulkmenų, kaip antai: „Giliau kasi — daugiau rasi“²³, „Nespaudęs norago, nekąsi pyrago“²⁴, „Giliau arsi — gardesnę duoną valgysi“²⁵, „Akėčiomis laukų neapvažinėsi, duonos neturėsi“²⁶ ir t. t.

Nemaža moksliskai teisingų sprendimų valstiečiai yra padarę, nustatydami geriausius sėjos terminus. Ilgamečiai fenologiniai stebėjimai padėjo jiems atskleisti tokias gamtos paslaptis, kaip palankiausi orai sėti vienus ar kitus javus, dirvos įšilimas ir jos įtaka tam tikrų javų rūšių derlingumui ir pan. Daug vietos tautosakoje skiriama sėklos, sėjos kokybės ir sėjimo laiko klausimams. Raginimas sėti tik gerą sėklą, nes „Kokią sėklą sėsi, tokie diegai digi“²⁷, ir patarimai gerai pasėti, nes kas „Pilna sauja sėja — pilnu dalgiu piauna“²⁸, raginimai klausyti kanapėlės prašymo „Nesėk manęs kalneliuose, pieskynuose, — nebus mano stogelio nei valakno valaknelio“²⁹ ir pamokymai, kad „Laiku

²¹ J. Skrudys, Tautosaka, V., 1929, p. 44, 18, 31.

²² Patarlės ir priežodžiai, p. 252, 257.

²³ Užburta karalystė, V., 1957, p. 235.

²⁴ Patarlės ir priežodžiai, p. 47.

²⁵ Ten pat, p. 36.

²⁶ V. Krėvė Mickevičius, Patarlės ir priežodžiai, t. I, (348).

²⁷ Patarlės ir priežodžiai, p. 44.

²⁸ Ten pat, p. 48.

²⁹ Lietuvių tautosaka, t. I, (37).

nepasėsi — žiemą badą kentėsi“³⁰, — tai ne šiaip sau plika senų žmonių didaktika, o gyvos, konkrečios praktikos patyrimas, šimtus kartų patikrintos ir jokių abejonių nekeliančios išvados.

Su gamtos stebėjimu, praktine žmonių veikla labai glaudžiai yra susijusios ir kai kurios liaudies meteorologinės bei medicininės žinios. Kritiškas aplinkoje vykstančių procesų ir reiškinių vertinimas, jų tarpusavio santykių, priežastingumo, nuoseklumo įžvelgimas leido senovės lietuviams padaryti nemažą reikšmingų apibendrinimų. Dauguma jų turėjo vertės ne tik to meto praktiniam žmonių gyvenimui, bet išliko ir kaip mokslinės reikšmės turį faktai bei teorinės išvados. Visų pirma tai pasakytina apie daugybę praktiškų oro prognozių, kurių tikslumu netenka abejoti net mūsų dienomis. Nors ir nežinodami tikrų priežasčių, žmonės, ilgus šimtmečius stebėję gamtos reiškinių požymius, gana tiksliai galėjo atspėti būsimus oro pasikeitimus: „Graži vakaro žara be tamsių dėmių — bus gražus oras“; „Rasa beveik visada pranašauja gerą orą“; „Dūmai iš kaminų krinta žemyn — nepastovus oras, lietus“; „Serkšnas beveik visada pranašauja gerą orą“³¹. Dažnai toks oro spėjikas, paklaustas, ką turi bendro vienas ar kitas požymis su giedra ar lietumi, nebūtų galėjęs duoti bent kiek išsamesnio atsakymo. Žmogaus sąmonę tada dar domino, jo žingeidumą žadino ne tiek teorinis noras suprasti pasaulio reiškinių pagrindus, jų esmę, kiek praktinis interesas, gyvenimo poreikiai.

Praktinis žmonių patyrimas gimdė ne tik teisingus orų spėjimus, bet ir kai kurias moksliskai teisingas medicininės išvadas. Lietuvių tautosakos fonduose yra įvairiausių užrašymų, iš kurių galima spręsti, jog liaudis nuo seno žinojo nemažą žolių bei augalų gydomųjų savybių ir tinkamai jas naudojo visokiausioms ligoms gydyti. Naudingųjų žolelių rinkimas ryškiai atsispindi kupoliavimo dainose³² ir kai kuriuose kituose liaudies kūriniuose.

Amžiams bėgant, visos tos žinios sudarė nepaprastai gausią ir turtingą liaudies mediciną. Tiesa, ne viskas joje buvo lygiai naudinga. Vieni vaistai tikrai padėdavo, kiti būdavo tik savęs apgaudinėjimas, tretį net pakenkdavo. Prieš daugelį ligų liaudies medicina buvo visiškai bejėgė. Ligos klote išklodavo ištisus miestelius bei kaimus, ir žmogus nežinodavo nė ko tvertis. Nenuostabu, jog primityviai tų laikų medicinai nelikdavo nieko kito, kaip šauktis antgamtinių jėgų pagalbos. Tad su

³⁰ Patarlės ir priežodžiai, p. 45.

³¹ P. Jučys, Praktiškos oro prognozės, „Mokslas ir gyvenimas“, 1963, Nr. 3, p. 28—29.

³² Lietuvių tautosaka, t. I, (254, 255 ir kt.).

empirine liaudies medicina lygiagrečiai žengė prietariai, burtai, magija. Pagaliau ir burtininkai bei žyniai, bandydami įvairias žoles ir šaknis, vartodami jas kaip vaistus, empiriškai surasdavo kai kuriuos racionalius gydymo būdus. Perduodant savo patyrimą kitoms kartoms, kaupėsi medicininės žinios, apvilktos magiška apeigų forma. Kaip rodo kai kurie receptai, saugomi tautosakos fonduose, jau labai seniai buvo vartojamos migdančios, svaiginančios žolės, masažai, kraujo nuleidimai, susilaikymas nuo kai kurių valgių rūšių ir t. t.

Tiek augindami javus, tiek ir laikydami gyvulius, žmonės troško vieno — gauti iš jų kiek galima daugiau visokios naudos. Gamybos procesas parodė, kad geriausiai dera stambūs, švarūs grūdai, kad daugiausia naudos duoda tie galvijai, kurių tėvai buvo sveiki ir produktyvūs. Taip pamažu praktinėje veikloje pradedamas taikyti atrankos principas, kitais žodžiais tariant, sąmoningas poveikis gamtai pakyla į kokybiškai naują pakopą. Jeigu žmogus kryptingai veikia, siekdamas gauti žymiai aukštesnės kokybės sėklą, išsiauginti produktyvesnę galvijų veislę, užsiveisti gerai derančių vaismedžių sodą ar uogyną, — vadinasi, jo požiūris į prigimtį pastovumą, į gimtų savybių nekintamumą yra iš esmės pasikeitęs. Judėjimas gamtoje imamas suprasti jau ne tik kaip kiekybinių pakitimų procesas, bet ir kaip perėjimas iš žemesnio į kokybiškai aukštesnį būvį: „Kiti metai — kiti lapai“; „Kiti laikai — kiti vaikai“³³ ir t. t.

Šio objektyvaus proceso atsispindėjimą žmonių sąmonėje taikliai yra apibūdinęs F. Engelsas: „... esmingiausias ir artimiausias žmogaus mąstymo pagrindas kaip tik yra *žmogaus vykdomas gamtos keitimas*, o ne vien gamta, kaip tokia, ir žmogaus protas vystėsi pagal tai, kaip žmogus išmoko keisti gamtą“³⁴.

Visuose gamtos reiškiniuose, daiktų ypatybėse žmogus stengėsi išvelgti priežastinius ryšius, perprasti tą priklausomumą, sąlygotumą, dėl kurio atsiranda vienoks ar kitoks veiksmas, reiškiny, dėl kurio vienos kilmės procesai įgauna skirtingą vystymosi pobūdį ir kryptį. Gyvas realios tikrovės stebėjimas ir abstraktus to stebėjimo metu įgytų rezultatų apibendrinimas žmogaus galvoje gimdė tokias konkrečias tiesas, kurių tikrumas pasitvirtindavo kasdieniniame darbe, praktiniame gyvenime. Priežastingumų nustatymas ir įsisąmoninimas darė žmogų vis galingesniu ir sąmoningesniu gamtos valdovu. Juk suvokimas, kad „Be

³³ Patarlės ir priežodžiai, p. 262.

³⁴ F. Engelsas, Gamtos dialektika, V., 1960, p. 168—169.

jaunatvės nėra senatvės", arba supratimas, jog „Be pradžios nėra nei pabaigos", o „Be priežasties nėra nei mirties", „Be priežasties nei vaikas negimsta"³⁵, buvo ne vien dėsningų tikrovės procesų įsisamoninimas, bet ir kritiškų pažiūrų vystymosi rezultatas.

Ilgainiui tokie tikrovės faktų konstatuojantys atsakymai pradeda nepatenkinti žmogaus proto. Praktinėje veikloje patyręs daugelio procesų priežastis, žmogus jų pradeda ieškoti visuose pasaulio daiktuose ir reiškiniuose. Jį domina, ir kodėl upelė Širvintėlė teka³⁶, ir kodėl marių neišsemsi³⁷, ir kodėl vanduo sau taką atranda³⁸.

Žmogaus protas įžvelgia ne vien priežastinį sąryšį tų procesų, kurie vyksta, betarpiškai stebint, bet ir tų daiktų bei reiškinių, kurie tiek erdvės, tiek ir laiko atžvilgiu yra gerokai vieni nuo kitų nutolę: „Kur perkūnija, čia turi būti ir lietus"; „Nė vieno medelio saulė neaplenkia"³⁹.

Liaudžiai, turintys šitokių apibendrinimų, pasak M. Gorkio, beliko tik nedidelis žingsnis iki gamtos ir visuomenės dėsningumų atskleidimo. Kaip rodo šiame straipsnyje aptarti lietuvių tautosakos pavyzdžiai, patyrimas, būdamas vienu liaudies pažiūrų kritiškumo stiprėjimo lemiamų faktorių, padėjo žmonėms stichiškai suvokti daugybę tikrovės procesų dėsningumų, išsiaiškinti nemažą reiškinių ir procesų vyksmo priežasčių, įžvelgti kai kurias dialektinio vystymosi ypatybes.

³⁵ V. Krėvė *Mickevičius*, Patarlės ir priežodžiai, t. I, (3017, 3250, 3255, 3254).

³⁶ Lietuvių tautosaka, t. I, V., 1962 (72).

³⁷ Patarlės ir priežodžiai, p. 209.

³⁸ Ten pat, p. 167, 277.

³⁹ Ten pat, p. 268, 271.